

MỘT SỐ YẾU TỐ ẢNH HƯỞNG VÀ ĐẶC ĐIỂM TÂM LÝ CỦA BỊ CAN TRONG TỔ TỤNG HÌNH SỰ

PHÙNG THANH THẢO*

Tóm tắt: Bài viết nghiên cứu đặc điểm tâm lý, hành vi của bị can trong tố tụng hình sự. Hiểu và nắm được hiện tượng tâm lý của bị can trong các hoạt động tố tụng nhằm lý giải các hành vi của họ, từ đó cung cấp những hiểu biết, kiến thức cần thiết về quy luật tâm lý đối với Điều tra viên, Thẩm phán, Kiểm sát viên, góp phần quan trọng trong nghiên cứu, phân tích, đánh giá và làm sáng tỏ các tình tiết vụ án, cũng như giúp cơ quan pháp luật thực hiện tốt các chức năng được giao.

Từ khóa: Đặc điểm tâm lý; bị can; tố tụng hình sự

Ngày nhận bài: 12/4/2024; Biên tập xong: 06/5/2024; Duyệt đăng: 23/5/2024

INFLUENTIAL FACTORS AND PSYCHOLOGY CHARACTERISTICS OF SUSPECTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract: The article studies the psychological and behavioral characteristics of suspects in criminal proceedings. Understanding their psychological phenomena will help to explain their behaviors, thereby provide Investigations, Judges and Prosecutors necessary knowledge about psychological rules to contribute to analyzing and clarifying case details as well as support their assigned functions.

Keywords: Psychological characteristics; suspects; criminal proceedings

Received: Apr 12th 2024; **Editing completed:** May 06th 2024; **Accepted for publication:** May 23rd 2024

1. Đặt vấn đề

Điều 60 Bộ luật Tố tụng hình sự năm 2015 quy định bị can là người hoặc pháp nhân bị khởi tố về hình sự. Quyền và nghĩa vụ của bị can là pháp nhân được thực hiện thông qua người đại diện theo pháp luật của pháp nhân theo quy định của Bộ luật này.

Bị can tham gia tố tụng trong giai đoạn khởi tố, điều tra, truy tố. Bị can có một số quyền như sau: Được biết lý do mình bị khởi tố; Nhận quyết định khởi tố bị can; quyết định thay đổi, bổ sung quyết định khởi tố bị can; quyết định phê chuẩn quyết định khởi tố bị can; quyết định phê chuẩn quyết định thay đổi, bổ sung quyết định khởi tố bị can; quyết định áp dụng, thay đổi, hủy bỏ biện pháp ngăn chặn, biện pháp cưỡng chế; bản kết luận điều tra; quyết định đình chỉ, tạm đình chỉ điều tra; quyết định đình chỉ, tạm đình chỉ vụ án; bản cáo trạng; quyết định truy tố và các quyết định tố tụng khác; Đọc, ghi chép bản sao tài liệu hoặc tài liệu được số hóa liên quan đến việc buộc tội, gỡ tội hoặc bản sao tài liệu khác liên quan đến việc bào chữa kể từ khi kết thúc điều tra khi có yêu cầu; Khiếu nại quyết định, hành vi tố tụng của cơ quan, người có thẩm quyền tiến hành tố tụng. Đồng thời, bị can có nghĩa vụ phải có mặt theo giấy triệu tập của người có thẩm quyền tiến hành tố tụng; chấp

hành quyết định, yêu cầu của cơ quan, người có thẩm quyền tiến hành tố tụng.

Tâm lý của bị can là hiện tượng tinh thần của đối tượng, gồm hiện tượng tâm lý tiêu cực và tích cực điều khiển hành vi, hoạt động của bị can. Trạng thái tâm lý của bị can gây ảnh hưởng lớn tới hành vi và thái độ, cũng như ảnh hưởng trực tiếp tới sự tham gia của bị can trong hoạt động tố tụng. Hiểu và nắm được tâm lý của bị can đóng vai trò quan trọng trong việc giúp Cơ quan điều tra có căn cứ hợp lý để lý giải những nguyên nhân dẫn đến tình trạng phạm pháp của một cá nhân, cũng như tiến trình thu thập thông tin vụ án đạt hiệu quả tốt hơn.

2. Một số yếu tố ảnh hưởng tới tâm lý bị can

Có rất nhiều nguyên nhân dẫn tới trạng thái tâm lý và hành vi ứng xử của bị can. Một số nguyên nhân phổ biến là:

Một là, hoàn cảnh phạm tội của bị can

Mặc dù bị can đều là đối tượng đã bị khởi tố hình sự theo thủ tục do luật định nhưng mỗi bị can phạm tội trong những hoàn cảnh khác

** Email: Thaopt@tks.edu.vn*

Tiến sĩ, Khoa Tội phạm học và Điều tra tội phạm, Trường Đại học Kiểm sát Hà Nội

nhau như: Bị can bị ép buộc, lôi kéo, bị can phạm tội trong hoàn cảnh túng quẫn hoặc bị xúc phạm,... Mỗi hoàn cảnh khác nhau sẽ nảy sinh tâm lý khác nhau ở bị can.

Hai là, hoàn cảnh bị phát hiện và bị bắt sau khi phạm tội của bị can

Các bị can bị bắt trong trường hợp bắt quả tang hoặc bắt khẩn cấp thường sẽ có trạng thái tâm lý lo sợ, buông xuôi vì nghĩ Cơ quan điều tra đã có được chứng cứ rõ ràng. Những bị can bị bắt trong trường hợp này thường không chuẩn bị trước tâm lý nên hay lo lắng, sợ hãi, kèm theo đó là tâm lý hoang mang, thành khẩn khai báo. Ngược lại, những bị can bị bắt theo lệnh truy nã đều đã chuẩn bị tâm lý và hành vi che giấu tội lỗi. Những đối tượng này thường có thái độ ngoan cố, bất hợp tác và khai báo quanh co, gian dối.

Ba là, bị can sợ hành vi phạm tội của mình sẽ liên lụy tới người thân trong gia đình

Đây là yếu tố dẫn tới hành vi không hợp tác, không chịu khai của bị can. Bị can nhận thức về hành vi phạm tội, khai nhận sự thật sẽ làm ảnh hưởng tới gia đình, uy tín người thân như vợ hoặc chồng, hoặc gây liên lụy cho người thân dẫn tới tâm lý lo sợ, khai báo gian dối hoặc bất hợp tác trong quá trình thu thập thông tin vụ án.

Bốn là, ảnh hưởng của tâm lý lứa tuổi, giới tính của bị can

Mỗi lứa tuổi có đặc điểm tâm lý khác nhau, dẫn tới nhiều trạng thái tâm lý thường gặp ở bị can như: Hưng phấn - ức chế, lạc quan - bi quan, hy vọng - thất vọng, quan tâm - thờ ơ, nhiệt tình - lãnh đạm,...

Đặc biệt, ở đối tượng bị can là người dưới 18 tuổi là người chưa phát triển đầy đủ không chỉ về mặt thể chất mà ngay cả tâm sinh lý, trình độ nhận thức hay kinh nghiệm sống còn hạn chế. Bởi vậy, họ thường có biểu hiện tâm lý lo lắng, hoang mang, mất đi phản ứng nhanh nhạy, linh hoạt. Bị can là người dưới 18 tuổi thường có đặc điểm tâm sinh lý không ổn định, cảm xúc và hành vi dễ bốc đồng. Đây là lứa tuổi muốn thể hiện tính độc lập, cái tôi cá nhân cao nên dễ dẫn tới hành vi bất cần, tỏ ra không sợ trách nhiệm,...

Bị can là nam giới dưới 18 tuổi thường có cá tính mạnh mẽ, luôn muốn tỏ ra mình là người trưởng thành, độc lập và tự chủ trong hành động của mình. Nhiều bị can cố tình tỏ vẻ “anh hùng”, không sợ hãi, thậm chí có thể có thái độ coi thường Cơ quan điều tra hoặc không hợp tác tại phiên tòa.

Năm là, trình độ học vấn, sự nhận thức hạn chế, chưa đầy đủ về pháp luật

Sự hiểu biết và trình độ giáo dục của bị can có thể ảnh hưởng tới khả năng truyền đạt và cung cấp thông tin có rõ ràng, logic và chi tiết, cụ thể hay không. Trường hợp bị can là dân tộc thiểu số không nhận thức được hành vi phạm tội của mình dễ dẫn tới tâm lý mất bình tĩnh, thậm chí là hoảng loạn, hoang mang, lo sợ ở bị can trong quá trình hỏi cung, cũng như bị cáo trong quá trình tiến hành tố tụng.

Mặt khác, một số bị can có trình độ nhận thức cao. Họ hiểu được rằng việc ăn năn, hợp tác và thái độ của họ có thể giúp họ giảm nhẹ trách nhiệm hình sự cũng như giảm nhẹ hình phạt. Những bị can này thường có hành vi ăn năn, thành khẩn khai báo và hợp tác với Cơ quan điều tra cũng như có thái độ thành khẩn với mong muốn được hưởng sự khoan hồng từ pháp luật. Bên cạnh đó, nhiều trường hợp bị can là người chủ mưu, có nhận thức cao, trình độ hiểu biết nhất định và tin vào khả năng mình và đồng bọn đã che giấu kỹ hành vi phạm tội của mình nên dẫn tới hành vi ngoan cố, không chịu khai báo, cung cấp thông tin vụ án hoặc khai báo quanh co, không chính xác và không đầy đủ.

Ngoài ra, một số bị can bị hạn chế về mặt nhận thức, kiến thức cũng như hiểu biết về pháp luật như bị can là dân tộc thiểu số hay có trình độ học vấn kém, chưa biết chữ, ở vùng sâu, vùng xa... Họ chưa nhận thức đủ và đúng về quyền và nghĩa vụ của mình nên chưa hình thành ý thức thực hiện quyền và nghĩa vụ của mình khi tham gia tố tụng.

Sáu là, đặc điểm nhân cách, tính khí ngang bướng của bị can

Một số trường hợp bị can không chịu khai báo do ngoan cố, không muốn chịu hình phạt, trách nhiệm hình sự thường gặp ở bị can có tính cách ngang bướng, bất chấp hoặc bị can đã thực hiện hành vi phạm tội nhiều lần, phạm tội đặc biệt nghiêm trọng. Đây là đặc điểm tâm lý thường gặp ở bị can dưới 18 tuổi. Hành vi tâm lý của đối tượng này thường bùng nổ, thiếu suy nghĩ,...

Bảy là, địa điểm lấy lời khai

Điều kiện vật chất và môi trường khi tiến hành hỏi cung bị can cũng có thể ảnh hưởng tới tính chính xác cũng như mức độ trung thực của lời khai. Địa điểm, trụ sở và các thiết bị, phương tiện phục vụ cho quá trình hỏi cung bị can cũng gây ảnh hưởng lớn tới tâm lý của bị can. Đặc biệt, với bị can phạm tội lần đầu và bị can

dưới 18 tuổi, lần đầu tiên tiếp xúc với Điều tra viên, Kiểm sát viên trong điều kiện môi trường hỏi cung dễ nảy sinh tâm lý lo sợ, căng thẳng, hoang mang.

Tâm là, sự thiết lập mối quan hệ tâm lý giữa Điều tra viên, Kiểm sát viên với bị can (sự tin tưởng, chia sẻ hay thái độ nghi ngờ, cảnh giác của bị can với Điều tra viên, Kiểm sát viên...).

Công tác tư tưởng tuy là sự tiếp xúc tâm lý ban đầu của Điều tra viên, Kiểm sát viên với bị can nhưng lại là quá trình quan trọng ảnh hưởng trực tiếp tới tâm lý của bị can. Việc tạo tâm lý tin tưởng, thoải mái thì quá trình thu thập thông tin, hỏi cung sẽ diễn ra nhanh chóng và ngược lại. Bị can sẽ hợp tác và khai báo thành khẩn nếu Điều tra viên, Kiểm sát viên tạo được bầu không khí thích hợp, tác động tâm lý tốt tới bị can. Ngược lại, có thể dẫn tới tâm lý căng thẳng, khai báo gian dối, hoặc từ chối cung cấp thông tin từ bị can.

Chín là, trình độ, kỹ năng, kinh nghiệm, phương pháp, chiến thuật, sự chuẩn bị và kế hoạch hỏi cung bị can của Điều tra viên, Kiểm sát viên

Việc nắm bắt tâm lý của bị can của Điều tra viên, Kiểm sát viên cũng ảnh hưởng lớn tới quá trình thu thập thông tin. Nếu Điều tra viên, Kiểm sát viên có kinh nghiệm, phương pháp và chiến thuật tốt sẽ kích lệ tinh thần của bị can khi có thái độ thành khẩn khai báo và ngược lại.

Điều 415 Bộ luật Tố tụng hình sự năm 2015 quy định “Người tiến hành tố tụng đối với vụ án có người dưới 18 tuổi phải là người đã được đào tạo hoặc có kinh nghiệm điều tra, truy tố, xét xử vụ án liên quan đến người dưới 18 tuổi, có hiểu biết cần thiết về tâm lý học, khoa học giáo dục đối với người dưới 18 tuổi”. Do đó, việc trang bị tốt những kiến thức về tâm lý học lứa tuổi đối với cơ quan tiến hành tố tụng đóng vai trò quan trọng trong quá trình hỏi cung bị can. Nếu không có kinh nghiệm cũng như kiến thức và phương pháp thì cơ quan tố tụng sẽ vô hình chung tạo nên cơ chế phòng vệ ở các bị can, đặc biệt là bị can dưới 18 tuổi. Điều này khiến cho quá trình tiếp xúc phát sinh tâm lý sợ hãi, căng thẳng sẽ làm giảm hiệu quả của quá trình tố tụng.

3. Đặc điểm tâm lý của bị can

Một công dân đã thực hiện hoặc bị cho là đã thực hiện hành vi mang tính nguy hiểm cho xã hội, xâm hại tới các quan hệ xã hội bị cơ quan nhà nước khởi tố về vụ án hình sự thì trở thành bị can. Trong quá trình điều tra, tâm lý xã hội của bị can thường được bộc lộ qua hành vi, thái độ, nhận thức và cách cư xử. Tâm lý của bị can thường rất phức tạp, ảnh hưởng lớn tới lời

khai cũng như sự tham gia của bị can trong hoạt động tố tụng. Có thể chia bị can thành 02 loại dựa theo hành vi: Bị can chủ động và bị can thụ động tham gia điều tra. Ở mỗi đối tượng sẽ nảy sinh các trạng thái tâm lý cũng như hành vi kèm theo khác nhau:

3.1. Đối với bị can có hành vi chủ động tham gia điều tra

Tâm lý bình tĩnh, chủ động làm chủ hành vi, ứng xử

Đây là trạng thái tâm lý thường gặp với những đối tượng cố ý phạm tội và chuẩn bị sẵn tâm lý sẽ bị bắt và chịu trách nhiệm hình sự về hành vi vi phạm pháp luật của mình. Tâm thế bình tĩnh dẫn tới hành vi khai báo gian dối hoặc im lặng, không hợp tác với Cơ quan điều tra của bị can.

Tâm lý coi thường pháp luật, coi thường sự trừng phạt của pháp luật

Một số bị can thì cho rằng mình hoặc người thân có mối quan hệ với cơ quan tố tụng và có tâm lý hy vọng, ý lại nên nảy sinh thái độ ngạo mạn, thách đố. Bên cạnh đó, cũng có nhiều bị can có tiền án, tiền sự hoặc phạm tội có tổ chức mang tính chuyên nghiệp. Hành vi phạm tội của bị can diễn ra thường xuyên và liên tục dẫn tới hành vi khai báo gian dối, thiếu tôn trọng và không hợp tác với cán bộ điều tra.

3.2. Đối với bị can có hành vi thụ động tham gia điều tra

Tâm lý hoang mang, lo lắng

Đây được coi là một trong những tâm trạng phổ biến nhất ở bị can. Ngay sau khi bị bắt, bị can thường rơi vào trạng thái tâm lý hoang mang, lo sợ. Sự xáo trộn về cuộc sống dẫn tới sự xáo trộn cả về đời sống tinh thần của bị can, gây ra tâm lý bất ổn định. Bị can lo lắng, sợ bị chịu hình phạt, bất an vì bị khống chế, giám sát bởi các cơ quan tiến hành tố tụng. Ngoài ra, nhiều bị can rơi vào trạng thái tâm lý sợ hãi khi bị tạm giam cùng các đối tượng khác, đặc biệt là khi phải tiếp xúc với các đối tượng cộm cán, lưu manh trong nhà tạm giữ. Ở trạng thái tâm lý này, lời khai của bị can thường có sự mâu thuẫn do ảnh hưởng của trạng thái xáo trộn tâm lý.

Bị can luôn đóng vai trò bị động trong giao tiếp. Quá trình tư duy ở bị can luôn trong trạng thái căng thẳng do họ phải tiếp nhận câu hỏi và suy nghĩ lựa chọn trả lời, xử sự.

Tâm lý thất vọng, bi quan và chán chường

Đây là biểu hiện tâm lý đặc trưng của bị can thường gặp sau khi bị can bị bắt. Khi

biết mình bị khởi tố, nhiều bị can cảm thấy cuộc sống rơi vào bế tắc, lo sợ sự trừng phạt của pháp luật và nghĩ rằng cuộc đời của họ đã chấm dứt kể từ đây. Một số trường hợp bị can rơi vào trạng thái tâm lý buông xuôi, phó mặc và không quan tâm đến hoạt động điều tra. Họ có tâm lý bi quan, chán chường và dễ xảy ra trạng thái tiêu cực là tự sát. Trạng thái tâm lý này có thể ảnh hưởng tới quá trình hỏi cung do bị can có tâm lý buông xuôi, từ chối khai báo hay giao tiếp với tất cả mọi người xung quanh.

Tâm lý ân hận, đau khổ

Đây là trạng thái tâm lý thường gặp đối với bị can phạm tội lần đầu hoặc do lỗi vô ý, phạm tội trong trạng thái tinh thần bị kích động mạnh... Những bị can có tâm lý ân hận, ăn năn về hành vi phạm tội của mình và sẽ có hành vi tích cực là chủ động khai báo, cung cấp thông tin giúp Điều tra viên thu thập chứng cứ với mong muốn được giảm nhẹ trách nhiệm hình sự cũng như nhận được sự khoan hồng.

Tâm lý nôn nóng, mong muốn biết được sự hiểu biết của Cơ quan điều tra về quá trình, diễn biến của vụ án

Trong quá trình điều tra, bị can tiếp xúc với cán bộ điều tra sẽ nảy sinh tâm lý dò xét, muốn biết được Điều tra viên đã nắm được những thông tin gì của vụ án. Xuất phát từ đặc điểm tâm lý là sợ bị trừng phạt và luôn tìm cách trốn tránh, giảm nhẹ trách nhiệm hình sự, bị can rất muốn tìm hiểu xem Điều tra viên và Cơ quan điều tra đã biết những gì, tiến trình điều tra như thế nào... để căn cứ vào đó đưa ra những lời khai có lợi cho họ. Từ đó, bị can nảy sinh một loạt các nhu cầu như muốn gặp gia đình, người thân, muốn liên lạc với bên ngoài. Do vậy, Điều tra viên có thể tận dụng đặc điểm này để sử dụng các biện pháp nghiệp vụ nhằm tiếp cận, tác động và khai thác thông tin. Trong thực tế, ở một số vụ án do Cơ quan điều tra Viện kiểm sát nhân dân tối cao đã thụ lý trước đây, việc thu được chứng cứ tại trại tạm giam đã góp phần quyết định sự thành công trong giải quyết vụ án¹.

Tâm lý mong muốn được giảm nhẹ trách nhiệm hình sự hoặc giảm nhẹ hình phạt

Một số bị can mong muốn được hưởng khoan hồng, muốn được giảm nhẹ hình phạt thường có hành vi thành khẩn khai báo. Hành

vi này thường gặp ở những bị can phạm tội lần đầu hoặc phạm tội do vô ý, do thiếu hiểu biết, nhận thức pháp luật còn yếu kém, bị dụ dỗ, lôi kéo, cưỡng ép thực hiện hành vi phạm tội. Mặt khác, cũng có nhiều bị can mong muốn giảm nhẹ trách nhiệm hình sự nhưng là những bị can phạm tội cố ý, phạm tội chuyên nghiệp và không bị bắt quả tang,... Những bị can này lại có hành vi khai báo quanh co, không hợp tác với cơ quan điều tra và có thái độ chống đối với mục đích không cung cấp thông tin bất lợi cho mình.

Né tránh, sợ bộc lộ sơ hở với Cơ quan điều tra, Kiểm sát viên

Trong quá trình hỏi cung, để làm rõ những tình tiết của vụ án, Cơ quan điều tra, Kiểm sát viên có thể sử dụng nhiều câu hỏi như hỏi thẳng vào tội danh, câu hỏi gợi nhớ, câu hỏi kiểm tra, làm chính xác lời khai, câu hỏi vạch trần lời khai gian dối,... Bị can có thể bị động, lúng túng trước các câu hỏi bất ngờ. Bị can sợ lời khai của mình có thể làm tăng nặng trách nhiệm hình sự, tăng nặng hình phạt nên có thái độ né tránh, không hợp tác trong quá trình điều tra vụ án.

4. Kết luận

Tóm lại, việc hiểu và nắm được đặc điểm tâm lý của bị can có ý nghĩa lớn trong quá trình hỏi cung bị can cũng như trong tố tụng hình sự. Việc nghiên cứu và tìm hiểu tâm lý của bị can sẽ là căn cứ giúp cho Cơ quan điều tra lý giải được nguyên nhân dẫn tới hành vi phạm pháp của mỗi cá nhân trong từng trường hợp cụ thể. Thông qua việc nắm bắt, phân tích tâm lý của bị can góp phần quan trọng trong việc thu thập thông tin, chứng cứ khi hỏi cung, lấy lời khai của bị can. Từ đó, có phương pháp tác động tâm lý phù hợp với bị can để đối tượng cung cấp lời khai một cách trung thực, chính xác./

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Công ước của Liên hợp quốc về quyền trẻ em (1989);
2. Bộ luật Hình sự năm 2015;
3. Bộ luật Tố tụng hình sự năm 2015;
4. Nguyễn Văn Hải, "Một số kinh nghiệm điều tra các tội xâm phạm hoạt động tư pháp thuộc các cơ quan tư pháp", *Tạp chí Kiểm sát*, số 11/2012;
5. Đặng Thanh Nga (2018), *Giáo trình Tâm lý học tư pháp*, Nxb. Công an nhân dân;
6. Trần Thị Thanh, "Tâm lý của bị can phạm tội hoạt động xâm phạm hoạt động tư pháp", *Tạp chí Kiểm sát*, số 11/2022.

¹ Nguyễn Văn Hải, "Một số kinh nghiệm điều tra các tội xâm phạm hoạt động tư pháp thuộc các cơ quan tư pháp", *Tạp chí Kiểm sát*, số 11/2012